

Татјана Т. Костић¹
Завод за уџбенике
Београд (Србија)

УДК 37.014.5(497.11)
316.74:37(497.11)
Прејледни научни рад
Примљен 21/03/2020
Измењен 08/04/2020
Прихваћен 08/04/2020
doi: [10.5937/socpreg54-25793](https://doi.org/10.5937/socpreg54-25793)

ОБРАЗОВАЊЕ У ДРУШТВЕНОМ КОНТЕКСТУ²

Сажетак: Образовање и уџбеници увек су повезани с друштвеним контекстом. Друштвени контекст који је од краја Другог светског дата до данас утицао на образовање и уџбенике у Србији почивао је на социјалистичком и постсоцијалистичком културном обрасцу. Информатичко друштво је неизоставно утицало на културу и образовање. У раду се анализирају промене које су утицале да се образовање и уџбеници измене. Резултат је да образовање и уџбеници трпе утицаје друштва, али и друштво трпи њихов утицај. Закључак је да без подизања нивоа образовања не може да се сачува српска култура и друштво које је у њој оличено, нити може бити друштвеног прогреса; најефикаснији начин да се оствари бољитак јесте креирање уџбеника који без обзира на честе промене културних образаца морају да буду чувари обрасца културе.

Кључне речи: образовање, уџбеник, културно-образовна политика, културни образац, образац културе

1. Уводне напомене

Образовање је намерни процес, увек се одвија у специфичном социјалном контексту, систематски је организовано и руковођено. Приликом креирања једног уџбеника постоји читав низ друштвених група којих се тиче изглед и садржај уџбеника: факултет, академија наука, стручна друштва; групе које се баве педагошко-психолошким наукама; институције државе као што је министарство просвете, унутрашњих и спољних послова; црква (без обзира да ли је укључена у државни образовни систем или је скрајнута); родитељи и деца (имају личне ставове који могу бити и стереотипни); са овим је повезана краткорочна и дугорочна унутрашња и спољна политика, владајућа идеологија (Althusser, 2015) и сл. У већини уџбеника јасно се могу

¹ KosticT@zavod.co.rs

² Рад је резултат истраживања за потребе писања докторске дисертације *Специфичности тумачења значења књижевноуметничких текстова као естетских йорука у чийанкама за српски језик и књижевност*, која је одбрањена 24. 9. 2019. године на Факултету за културу и медије Мегатренд универзитета. Доступно на <http://megatrend.edu.rs/student/wp-content/uploads/2019/07/%D0%9A%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%9B-%D0%94%D0%98%D0%A1%D0%95%D0%A0%D0%A2%D0%90%D0%A6%D0%98%D0%88%D0%90-%D0%B7%D0%B0-%D1%88%D1%82%D0%B0%D0%BC%D0%BF%D1%83.pdf>

сагледати компоненте које указују да су обликоване тако да задовоље одређене интересне групе. Класа која представља владајућу материјалну силу истовремено представља и владајућу духовну силу друштва. Она ствара идеологију у складу са својим интересима. Култура, медији и образовање су средства утицајности.

Систем образовања је један од најпресуднијих фронтова на којима се дешава борба за политичку и културну превласт. Најлакше и најделотворније победе остварују се код друштвених група које још увек нису обликоване идеолошки, зато се пажња нарочито посвећује младима. Уџбеници могу послужити у сврхе формирања ставова и пласирања вредности. Како је друштвени контекст утицао на образовање и уџбенике у Србији може се сагледати ако се осврнемо на период од 1957. године (када се оснива јавни издавач „Завод за уџбенике”³), до данас.

2. Два културна обрасца

2.1. Социјалистички период

Српско друштво (прво као део југословенске заједнице, а потом самостално) од Другог светског рата до данас имало је два доминантна културна обрасца: социјалистички (1945–1990) и постсоцијалистички тј. транзициони (после 1990. године). Унутар њих дешавале су се реформе у образовању, што је утицало на промене у уџбеницима.

Србија је од Другог светског рата до доношења Устава 1990. године имала социјалистичко уређење. Владајућа и једина партија преко државног апарата, утиче на формирање јавне свести, успостављање и одржавање друштвеног поретка. Стицања знања и, шире, социјализација, остварује се на јасним идеолошким основама. Инсистира се на новим вредностима у ставовима појединаца у односу према политичкој сфери, у васпитавању младих, образовању, имовинским односима, религији, мишљењу... Тежи се формирању новог друштва према идеалима Комунистичке партије. Појединац се обликује под утицајем образовног система и средстава информисања.

Постојао је још један важан циљ – развијати југословенску науштрб српске културе. Суштина српске националне културе (идеје) је

„у пројекту осмишљеног и култивисаног живота Срба у својој заједници која је устројена на духовном јединству народа, на поштовању властите културе и сопственог наслеђа, а једнако и на вредности европске цивилизације. Та идеја веома дуго је била присутна у народном памћењу, у живом усменом стваралаштву и уметничкој књижевности, али и у главама српских првака, вођа и политичара; превасходно у њиховим националним програмима” (Pijanović, 2014, стр. 349).

Почетком 20. века српску идеју замаглила је југословенска за коју се залаже интелигенција, политичари, научници, књижевници и други уметници. Док су представници осталих народа деловали према националним интересима и циљевима, највише су Срби инсистирали на југословенству. Парадоксално је што су Срби, када је остварен југословенски програм и створена заједничка држава, оптуживани за великосрпски хегемонизам.

³ „Завод за уџбенике” је, од свог оснивања, више пута мењао назив: 1957. „Завод за издавање уџбеника”, 1971. „Завод за уџбенике и наставна средства”, 1993. Јавно предузеће „Завод за уџбенике и наставна средства”, 2006. Јавно предузеће „Завод за уџбенике”.

Идеја југословенства је била и у бити *Српској књижевној гласника*, који излази у два наврата (прва серија 1901–1914. и 1920–1941).⁴ На почетку 20. века, главни носилац југословенства, међу културним посленицима је Јован Скерлић, књижевни критичар и историчар и уредник *Српској књижевној гласника*.⁵ С места уредника, Скерлић промовише стварања будуће заједничке државе, тежи пре свега уједињењу Срба и Хрвата, руковођен сродношћу језика и културе код ових народа. Он је следио критичку мисао Доситеја Обрадовића према којој је духовно јединство изнад верског одређења, веровао је да би под утицајем науке и школе могло да дође до јачања слободоумља и југословенског програма.⁶

Југословенска идеја утицала је на обликовање новог културног обрасца. Долази до дисконтинуитета у односу на наслеђе оличено у: православљу и светосављу, црквеној уметности, народној књижевности, косовско-видовданској етици, идеји слободе... Идеја југословенства коју су Срби прихватили говори у прилог тези да је српска култура отворена и да пружа могућности обogaћивања и ширења видика. Ипак, граница отворености мора се оцртати спрам расипања, ниподаштавања и губљења сопствене културе.

У југословенском друштву, од завршетка Другог светског рата до разбијања Југославије, политику образовања и васпитања одређивала је КПЈ/СКЈ на конгресима који су одржани у том периоду.

– *V конгрес КПЈ*, одржан 1948. године, значајан је, јер је на њему започело ди-станцирање од Комунистичке партије Совјетског Савеза. У приоритете КПЈ уврштено је и „подизање просвете и културе” (*Odluke V kongresa KPJ*, 1948, str. 30) у које спада: „ликвидација неписмености у што краћем року; обезбеђење обавезног седмогодишњег образовања; подизање и организација нових основних и средњих школа, као и стручних школа, да буду задовољене све потребе земље; подизање нових универзитета и високих школа у свим народним републикама; унапређење и проширење делатности постојећих националних академија наука и научних установа и организација савезне академије наука; борба против мистицизма и идеализма у школама, а за развијање наставе и читавог васпитања у духу марксизма-лењинизма; борба против фалсификовања науке, а за њено развијање на основама дијалектичког материјализма; борба за идејност у уметности; васпитавање широких народних маса у духу социјалистичког патриотизма и интернационализма; рад на свестраном техничком васпитавању широких народних маса; обезбеђење повољних материјалних услова за рад научних и културних радника; обезбеђење правилног награђивања и одговарајућих материјалних услова за стручњаке; стварање материјалних средстава за подизање културног и просветног нивоа народних маса; подизање и организација библиотека, биоскопа, позоришта, уметничких школа, радио-мреже и других

---

⁴ У Србији 19. и почетком 20. века и у Југославији дискурс су чинили књижевници, а не филозофи.

⁵ Након периода у коме је уредник Богдан Поповић, па потом уређивачки одбор, Скерлић током 1905. године постаје уредник СКГ заједно са Павлом Поповићем, а потом сам од 1907. до 1914. када прерано умире.

⁶ Ове ставове следили су: Павле Поповић, Богдан Поповић, Стојан Новаковић, Надежда Петровић, Слободан Јовановић, Јован Цвијић, Александар Белић. Неки од њих су се повремено и колебали, али су на крају ипак доприносили да ова идеја добије легитимитет.

културних установа; развијање широке мреже народних универзитета и свих врста курсева за стручно, идејно, политичко и културно васпитање маса; развијање масовне физичке културе и предвојничке обуке” (Odluke V kongresa KPJ, 1948, стр. 39–40).

Одређени наведени приоритети никада нису достигли реализацију, али КПЈ је од V, па све до последњег XIV конгреса, образовање и васпитање младих стављала у жижу интересовања.

После разлаза са Совјетским Савезом (1948) дошло је до другачијих поставки културне политике. То се дешавало после 3. пленума ЦК КПЈ (јул 1949), када је прокламована слобода стварања и идеја да се људска свест може мењати само дугим периодом идејне борбе. Посебно је захтевано да се ангажују најбоље снаге за писање уџбеника из области друштвених наука.

Од Другог светског рата до 1948. године и раскида са Информбироом, утицај СССР-а је био интезиван у свим областима друштва. Постојала је строга контрола свих области живота, у култури је деловао агитпроп.⁷

Од 1949. године и удаљавања од Совјетског Савеза мења се политички и културни образац. То се дешава на Другом конгресу југословенских књижевника када се одбацују догме. Почињу полемике између модерниста и реалиста, мада је власт и даље пратила дешавања у култури.

– VI конгрес КПЈ (1952) радикално је критиковао совјетски модел друштва, омогућујући извесну либерализацију. Исте 1952. године одржан је и Трећи конгрес Савеза књижевника. Мирослав Крлежа је у реферату *О слободи уметничкој стварања*, отворио проблем идеолошког притиска у уметности.

„Упркос прокламованим ‚слободама’ и потрагом за ‚модернизмом’ у Југославији је и даље наметана пројектована слика једног система и једног света као најбољег могућег. На тај начин је систематски уништавано критичко мишљење читавих генерација. На то је, осим аутоцензуре код уметника, и даље утицао режим који је све строго контролисао и пропуштао кроз идеолошку призму” (Nikolić, 2012, стр. 43).

Коштуница и Чавошки сматрају да је од 1950. године у Југославији постојао модел који је био плуралистички у књижевности и уметности, одакле се пренео и на извесни плурализам у политици (Koštunica, Čavoški, 2011).

– VII конгрес КПЈ (1958) мења име партије у Савез комуниста Југославије, наглашене су разлике у односу на политику комунистичких партија земаља источног блока и КПСС. Наведени циљеви програма су: „слободан развој националних култура на бази равноправности и стваралачке сарадње међу њима; социјалистичка демократизација школског система и система образовања и васпитања уопште, као и научних, уметничких и свих културних установа; ослобађање просветног, научног, уметничког и културног живота од административног уплитања органа власти, од етатистичких и прагматистичких концепција културног стваралаштва, изграђивањем и усавршавањем система друштвеног самоуправљања у просветним, научним и осталим културним установама и организацијама; марксистички критички став

⁷ Назив за пропагандне активности, тј. за одговарајуће органе који су постојали у комунистичким партијама. Задатак агитпропа био је агитационо-пропагандни рад који је требало да политички активира грађане у остваривању задатака партије у социјалистичкој изградњи земље.

према културном стваралаштву свих народа, према културном наслеђу југословенских народа, борба против класнобуржоаског мистификовања културне историје и културних вредности, борба против неуког, примитивистичког и секташког потцењивања културног фонда створеног у прошлости, који социјалистичко друштво, као природни и историјски наследник позитивне културне баштине прихвата и култивише, као један од елемената за изградњу бескласне цивилизације” (Program i Statut Saveza komunista Jugoslavije, 1962, str. 175).

– VIII конгрес СКЈ (1964) у посебној резолуцији бави се образовањем, и утврђује конкретне задатке: „побољшање квалификационе структуре радних људи... побољшање материјалне базе институција образовања... омогућавање радном човеку да се образује у току рада и упоредо са радом... јачање сарадње међунационалних и међурепубличких образовних институција...” (Osmi kongres Saveza komunista Jugoslavije, 1964)

– IX конгрес СКЈ (1969) одржан је годину после суочавања Савеза комуниста са студентском побуном. На овом конгресу показало се незадовољство стањем у систему образовања и васпитања. СКЈ се суочава са економском кризом, с једне стране, а с друге интелектуалци, универзитети и институти слободно промишљају о друштвеним појавама и отимају се партијским догмама. Зато је оформљена посебна Комисија ЦК СКЈ за друштвене науке, критиковане су квазихуманистичке теорије, које немају везе са марксистичким хуманизмом и које су ван сфере идејне борбе за социјалистичке самоуправне односе.

– X конгрес СКЈ (1974) оцењује се као један од најзначајнијих када је образовање у питању, припремљене су две платформе Идејна основа самоуправног социјалистичког преображаја васпитања и образовања и Политика и задаци Савеза комуниста у области културе и науке. Конгрес је, практично, омогућио реформу образовања, колоквијално названог – усмерено образовање. Теоријска подлога реформе усмереног образовања налазила се у књизи „Школа и творница”, социолога и политичара Стипе Шувара. Ова реформа образовног система била је у складу са социјалистичком револуцијом, марксистичком критиком класног друштва и требало је да постигне циљ да се укине сваки облик неједнакости у друштву. Шуварова реформа није издржала примену у пракси јер систем образовања не може да буде реформисан док се не изврши и реформа других друштвених система који су повезани са образовањем; без овога оваква реформа била је само утопија друштвеног развоја. Ипак, без обзира на неуспех, Шуваровим идејама се не може оспорити хуманистичка авангардност.

После доношења Устава 1974. године, Југославија је изгубила етничке основе свог јединства. Југословенство које је раније подстицано, у последњој фази постојања државе потиснуто је као неважна карактеристика.

„Уместо да се ослања на стабилан етнички фактор, југословенско јединство све више је зависило од идеологије која се и сама налазила у кризи. Зато је распадом те идеологије дошло и до распада земље. Југословенска политичка елита паралисала је државу, народ је онемогућен да се конституише, а национални идентитет сведен је на идеологију” (Nikolić, 2012, str. 105).

– XI конгрес СКЈ (1978) иако је посветио пажњу образовању и васпитању, није се одликовао новим идејама, задржао је претходне поставке.

– XII конгрес СКЈ (1982) први је после Титове смрти. На њему постаје јасно да постојећа реформа образовања не одговара друштвеним потребама. Од XII конгреса видно је да наступа време кризе, али суочавање с њом СКЈ не прихвата активно, уместо тога се користе идеолошке флоскуле које неће довести до бољег стања у друштву и тиме ни у образовању.

– XIII конгрес СКЈ (1986) не доноси посебан документ који се тиче образовања, модернизовање образовног система изостаје, а СКЈ пажњу посвећује механизмима идеолошког притиска.

– XIV конгрес СКЈ (1990) завршио је распадом ове организације. Распад партије у партијској држави, иницира и распад саме државе и њених институција. Систем образовања је почео да се деградира, да губи корак са процесима образовања у свету. Промене које су уследиле у Југославији биле су бурне: грађански ратови, прелазак из социјализма у капитализам и сл.

У свим партијским документима од 1945. до 1990. године уочава се идеја да је најважнија улога образовања била интегративно-социјализацијска, тј. да је образовање требало да промовише одређени вредносни, етички и естетски систем мишљења и понашања и да помогне формирању „новог социјалистичког грађанина”.

О значају образовања и уџбеника у социјализму сведочи Дмитриј Дмитријевич Зујев.

„Природно је што је у условима проширене класне, идеолошке борбе на светској сцени, нагло порасла улога школе, а самим тим и наставне литературе у васпитавању класне непомирљивости према непријатељима социјализма, идејне постојаности, навика и жеље да се самопрегорно ради за добробит своје отаџбине. Отуда проистиче и неопходност јачања идеолошке и васпитне функције наставне књиге” (Zuev, 1988, str. 43).

Педесетих година 20. века у Србији настају промене у друштву и школству. Почине велика школска реформа, у пракси започета 1958. године, али припремана дуже другим мерама (1952. године уводи се обавезно осмогодишње школовање; 1954. године оснива се Завод за унапређење школства НР Србије; Општи закон о управљању школама 1955. године, Општи закон о школству 1958. године; оснива се Просветни савет Југославије; републички савети за просвету доносе наставне планове и програме и старају се о издавању уџбеника; прегледају се дотад коришћени уџбеници од којих се многи сматрају неадекватнима – између осталог због сукоба са СССР (ИБ) одбачени су уџбеници преведени с руског језика). Да би било могуће реформисати образовање, услов је био постојање уџбеника за све програме. После Другог светског рата, „Просвета” је била прво предузеће које је штампало уџбенике; због обима посла 1948. године, основано је „Предузеће за уџбенике и учила НР Србије” које се 1949. поделило на „Знање” (предузеће за уџбенике) и „Глубус” (предузеће за учила). Због оптужби да „Знање” има монопол, Савет за школство је одобрио да уџбенике могу да издају и други издавачи, а „Знање” је ускоро ликвидирано; уџбенике издају „Нолит”, „Научна књига”, „Народна књига” и др. У издаваштво се увлачи борба око профита, сви теже издавању тиражних уџбеника, а избегавају малотиражне које држава мора да финансира из буџета. Да би могла да се спроведе, реформа образовања је морала да се ослони на уџбенике за све програме. Просветни органи Републике

Србије дошли су до сазнања да је потребна овлашћена и оспособљена институција да обави огроман задатак стварања и издавања уџбеника за реформисано образовање. Тако се 6. јула 1957. године родио „Завод за издавање уџбеника”.⁸

Први уџбеници које је „Завод” издао били су намењени школској 1958/59. години. Од тада „Завод” задовољава потребе за уџбеницима и наставним средствима предшколског васпитања, основних и средњих школа, у великој мери и универзитета, потребе за уџбеницима на језицима националних мањина, потребе за уџбеницима ученика са сметњама у развоју, потребе ученика у дијаспори, ту су још едисије вануџбеничке литературе из књижевности, науке и уметности, енциклопедије, лексикографска издања, значајне монографије. Уџбеници и наставна средства, као и сабрана, изабрана дела и посебна издања које је издао „Завод за уџбенике” чине богат и раскошан корпус у српској просвети и култури.

Треба разумети значај стварања „Завода за издавање уџбеника”, поред тога што обавља важну делатност у области образовања и културе, „Завод” се може сагледати и као медијско предузеће које обликује и шаље поруче чији садржај контролише власт. После Другог светског рата било је важно описмењавање широких народних маса које је функционисало у садејству са процесима индустријализације, урбанизације, модернизације... Кренуло се у масовну производњу књига надзирану од државе и власти и усклађену са ондашњом идеологијом. С појавом „Завода” и високотиражних књига, створен је значајан фактор друштвене моћи који је утицао поред образовних и на политичке процесе. Једно време, „Завод” је био моћнији од телевизије (која се сматра најутицајнијим медијем масовног комуницирања) јер су уџбеници били дистрибуирани када телевизија у Србији још није имала широке домете.⁹ „Завод за уџбенике” је био и остао преко 60 година велико медијско предузеће за масовно комуницирање.

Године 1990. завршила је школу последња генерација „усмерених” средњошколаца. Измена система средњошколског образовања, доношењем новог Закона о средњем образовању и васпитању 1990. године (Law on Secondary Education, 1990, str. 152–165) на основу кога је започела нова реформа наставних планова и програма средњих школа на територији Србије, мало је претходила формалном распаду југословенске државе. На седници Просветног савета Републике Србије од 28. јуна 1990. године, на којој је донет Правилником о изменама и допунама правилника о плану образовања и васпитања за гимназије (Rulebook on Amendments to the Rulebook on the Plan of Education for Secondary Schools, 1991, 1–245.) враћене су гимназије у средњошколски образовни систем. Овај правилник доноси само незнатне

---

⁸ У Службеном гласнику НРС, бр. 32 налази се Решење о оснивању „Завода за издавање уџбеника” од 27. 7. 1957. године, стр. 496–497.

⁹ Развој електронских медија у Србији педесетих година није био толико експанзиван. Ретка су била домаћинства (углавном у градској средини, док је сеоска више заостајала) која су имала радио пријемнике. Телевизија почиње с радом тек крајем педесетих година. Занимљиво је приметити да је у Србији готово истовремено било оснивање Завода за уџбенике (1957. године) и телевизије (1958. године Телевизија Београд почиње емитовање програма), али телевизија је масама још дуго недоступна, као и радио који је знатно старији медиј (1924. године Радио Београд је почео емитовање програма); филм је такође постојао, нарочито је био заступљен документарни, али и то је недоступно масама.

интервенције у програмима појединих предмета, али битно је да се уписују нове географске границе и да се реч „југословенски” мења речју „српски”, а у случају српскохрватског језика системски се реч „српскохрватски” замењује речју „српски”.

2.2. Постсоцијалистички период

Постсоцијалистички период донео је компликовање српског националног и државног питања, урушавање друштвених и институционалних структура и вредности. Српски народ је доживео промене које се тичу и симболичког простора, срушене су социјалистичке вредности и систем, а културни образац настао деведесетих година поједини аутори називају новокомпонованом турбо-фолк културом, коју објашњавају као „форму постјугословенске популарне културе настале надахнуте последицама дезинтеграције заједничке државе.” (Simeunović Bajić, 2015, str. 66)

После 2000. године тешко је прецизно говорити о културном обрасцу у Србији, због његове контрадикторности која се огледа и у конфузном односу државе и културе. Није до краја јасно да ли држава хоће и може да се стара за културу или ће све да препусти тржишној утакмици, која је у великој мери присутна, што води ка комерцијализацији и доминацији масовне културе, па чак и контракултуре. Транзициона култура је култура кризе, у којој су нарушене и културне вредности и културе институције.

„Србија, као и друге земље (полу)периферије, током транзиције постаје економска, политичка и културна колонија транснационалне капиталистичке класе (ТНКК) чије је средиште (метропола) у централним друштвима светског капиталистичког система – САД и ЕУ” (Antonić, 2013, str. 272).

Културу у Србији формирају масовни медији. Они имају кључну одговорност за стање у коме доминира индивидуализам, глобализам, материјализам, хедонизам и егоизам. Ствара се потрошачки менталитет, главно мерило вредности је новац. Грађани су претворени у гомилу. Многе етичке вредности су ишчезле јер је све постало роба.

После рушења социјализма, у периоду транзиције, медији у Србији постају део дуалног система: комерцијалног и јавног. Штампани медији су, углавном, у приватном власништву. И образовање као да је поделило судбину постсоцијалистичког друштва; иако је од двехиљадите године образовање у Србији идентификовано као приоритетно подручје које треба ускладити са образовањем у Европи, истина је да га прате фазе структуралног лутања, странпутице и преиспитивања. Ово се јасно види на примеру „Завода за уџбенике” који је једини јавни издавач уџбеника у Србији. Појаву слабљења утицаја „Завода за уџбенике” треба сагледати из социјално-историјског контекста. После демократских промена у Србији, на тржишту се појављују бројни издавачи. Нажалост, гледано из данашњег искуства, чини се да демократизација у издаваштву није постигла прокламоване циљеве. Конкуренција на тржишту није подигла квалитет уџбеника, уместо тога подигнуте су цене уџбеника које корисници плаћају. Политички утицај над уџбеницима није избегнут јер медијске куће увек су политички зависне.

Висок профит у једној индустрији ствара конкуренцију. Уџбеник је постао део медијске индустрије, а раније је био само у области културе и просвете. „Завод за

уџбенике” настоји, као и друге компаније у издаваштву, да поред захтева које пред њега поставља образовна сфера, осмисли своју економску стратегију која се састоји на максимизирању профита (увећава приходе, а смањује трошкове), стварању конзумента и смањивању ризика.

И уџбеник се медијски изменио

Од 1957. године до данас у Србији су друштвени и историјски моменти, као и приоритети идеологије и политике, иницирали промене које су се одразиле на образовање и у уџбенике. Највише је било утицаја на поруке у уџбеницима, тако да су се уџбеници највише садржајно мењали.

Епохална глобална промена – информациона револуција, коју су проузроковали откриће компјутера, развој дигитализоване информатичке технологије и појава компјутерске мреже, утицала је да се и уџбеник измени као медиј. Садржај уџбеника (делимично или у целини) од штампаног медија претворен је у аудио и видео запис (CD, DVD), мрежу, постао је електронски додатак, преобразио се у дигитални уџбеник.

Неке од најважнијих одлика друштва у коме је информација најважнија јесу: реорганизовање средстава за комуникацију, ново дефинисање научних истраживања, промена структуре образовања, преношење ослонца са институција на сопствене потенцијале, појава четвртог сектора привреде који се заснива на производњи и продаји информација и знања.

Информационо друштво, ма колико олакшавало приступ знању, не може у потпуности заменити педагошко друштво. Режи Дебре (Regis Debray) мисли да су савремени људи збуњени када треба да препознају ауторитет коме се треба приклонити, морално су изгубљени и фрустрирани су техником, да је опасно ако иновације повреду памћење. Дебре повезује памћење са оним што се преноси трансмисијом културе, а њом се преноси оно што је најдрагоценије, оно што је срж. Трансмисијом се преносе културно–историјске појаве, трансмисије нема без институције и трансмисија започиње образовањем. Дебре сматра да данас постоји фасцинација комуникацијама и направама за њу, а да институције доживљавамо као досадне; јача техничка повезаност и слабе симболичке везе. Он кризу трансмисије поистовећује са кризом цивилизације (Debray, 2000).

Дебре уводи појам медијасфере. Каже да је медијасфера постојала одувек, али је мењала своје облике и учинке, а дели се на: логосферу, графосферу, видеосферу. Графосфера се тиче проналаска штампарије. Тада тријумфују институције, а међу њима доминира школа. Дебре графосферу везује за утопију, систем и програм; духовна класа која је одређује су професори и доктори и свето је сазнање; контрола протока информација је политичка; мит за идентификацију је херој; искључиву власт у друштву има идеолошко начело; оно што се прочита у књизи тј. штампана реч јесте ауторитет. Видеосфера је период у коме владају слика и тон; тежи се непрестаном протоку у култури; битан је пренос уживо, афекти и фантазије; контрола протока информација је економска; важан је потрошач; мит за идентификацију је звезда; искључиву власт у друштву има лидер, испитивање јавног мњења, гледаност...

„Социјалистички” свет и култ књиге и педагогије био би последњи цивилизацијски драгуљ графосфере” (Debray, 2000, str. 60).

Дебре износи важно виђење односа медија и друштва. По њему не утиче само друштвени контекст на медијасферу, већ технолошке промене у њој значе промене у друштвеној хијерархији; увек се чини да нови медиј иде у корист старог поретка, али он, према Дебреу увек поремети друштвену равнотежу.

Закључак

Да би се једна културно-образовна политика сагледала потребно је одговорити на питање: Ко су моћници који одлучују о питањима, средствима и циљевима културне политике? С културном политиком се усклађује образовање и уџбеници као један од његових најбитнијих делова.¹⁰

Уџбеници у Србији су настајали у различитим културним оквирима. Од Другог светског рата, па до распада Југославије, у свим документима инсистира се на образовању и васпитању који су квалификовани као делатност од посебног друштвеног интереса за социјалистичко друштво. Педагошки аспект састојао се из свести да су васпитање и образовање јединствени. После двехиљадите године на прво место се ставља образовање, васпитање није више у фокусу.

И социјалистички и транзициони период номинално истичу образовање и васпитање слободне и активне личности. Комунистичка идеологија носила је визију идеалистичког друштва и појединца који се остварује спрам колектива коме је спреман да се подреди. Након прекида са комунистичком идеологијом, образовање формира појединца који поштује другост, али је превасходно окренут себи, инсистира се на његовим сопственим вредностима и праву на различитост¹¹.

Шта радити и шта се може урадити код тако честе промене културног обрасца у кратком времену? Савремени српски културни образац представља измешан спој балканске традиције и европских стремљења који је недовољно дефинисан. Иако је са демократским променама образовање у Србији представљено као приоритетно, уџбеници су сведени на робу, владајућа идеологија неолиберализма профит ставља изнад свега. У савременом добу ефемерна комуникација урушава културу која се баштинила од давнина. Шта се сада дешава и шта ће се дешавати с културно-образовном политиком, и уџбеницима у Србији, у друштву чија култура нема чврсте одбамбрене бедеме и јасне циљеве и ако је глобално кретање (а јесте) да се затире култура, а нарочито да моћна друштва и културе затиру слабије?

Ако се култура не чува и богати путем образовања онда она заостаје за другим културама и нестаје, а самим тим заостаје и нестаје друштво које је нашло свој израз

¹⁰ Постоји модел културне политике код кога се борба за остваривање културног идентитета повезује са борбом за национално ослобођење и друштвени развој. Земље које трпе наметање туђега утицаја у култури, нпр. у случају колонијализма, изложене су културном обезличавању, наметању потчињеном народу културе која није његова; у овим ситуацијама често се форсира стид од домаће културе.

¹¹ Бити самосвестан и свој, део је слободе и јесте пожељно, али ако не постоје заједничке вредности и не постоји интегришући филозофски, идеолошки и естетско-етички систем, него само фрагментарне праксе и субјективизам, ни образовање, ни уметност не могу да појединца одведу даље од њега самог, он ако иде негде – иде само ка самом себи.

у тој култури. Шта ће бити са српским друштвом, културом и образовањем? Прети ли српском народу нестанак? Можда се наше друштво нада неком глобалном преокрету у оквиру кога ће и мање моћним народима бити неоспоравано постојање и битност у укупности света (попут романтичарског буђења националне свести и давања предности националној културној посебности).

„Зар није време да превентивне мере проширимо и на област знакова и форми и да уверимо сваког грађанина да је лично одговоран за културу своје заједнице? И да би било сулудо оставити своје памћење и своју креативност (а једно условљава друго) на милост и немилост тржишту и машинама, жртвујући тако дуговечност кратковечности” (Debray, 2000, str. 252).

Чекајући „нови романтизам” треба се окренути моћном средству, медију масовног комуницирања – уџбенику. Не утиче само друштво на медиј, већи и медиј утиче на друштво, дакле, уџбеници утичу на друштвени контекст. А како? Квалитетом преваходно. Подизање нивоа образовања и васпитања је од прворазредног културног, националног и, чак, економског значаја, јер без квалитетног образовања и васпитања нема прогреса друштва. Уџбеници су најефикаснији, најмасовнији, најјефтинији, најдоступнији од свих услова који морају бити испуњени како би образовање и васпитање у једној земљи били квалитетни. У Србији се морају имати и употребљавати контролисани и једнообразни уџбеници (нарочито је ово битно спровести код уџбеника за предмете од националног значаја) јер је ово један од услова како би опстала и српска култура и српско друштво.¹²

---

¹² Култура српског народа састављена је од низа противречности, што је довело до смењивања културних образаца, ово је нарочито било изражено током 20. века. Забрињавајућа је оцена Слободана Јовановића да Срби од Доситејевог доба немају културни образац и да је код њих овај феномен занемарен. Наводећи разлоге који су довели до оваквог стања, Јовановић ће између осталог истаћи битну особеност српског народа, да је „због наших посебних прилика, питање народне судбине било за појединца важније од питања његове личне судбине, па се и потреба националног обрасца јаче осећала него потреба културног обрасца” (Јовановић, 1991, str. 571). Из овога следи закључак да је код Срба културни образац у неодвојивом односу са националним и политичким обрасцем.

Tatjana T. Kostić¹
Institute for Textbooks
Belgrade (Serbia)

EDUCATION IN THE SOCIAL CONTEXT²

(Translation In Extenso)

Abstract: Education and textbooks are always connected with the social context. The social context that has influenced education and textbooks in Serbia ever since the end of the World War Two is based on the socialist and post-socialist cultural pattern. The informatics society has inevitably affected culture and education. The work analyzes the changes that have led to the modifications in education and textbooks. The result is that education and textbooks suffer the influences of the society, but that the society also suffers their influence. The conclusion is that without raising the level of education Serbian culture and the society embodied in it cannot be preserved and there can be no social progress; the most efficient way of attaining improvement is to create textbooks which, regardless of frequent changes in cultural patterns, must be guardians of the patterns of culture.

Key words: education, textbook, cultural-educational policy, cultural pattern, pattern of culture

1. Introductory notes

Education is an intentional process that always takes place in a specific social context; it is systematically organized and guided. In the process of creating a textbook, there is a whole series of social groups which are concerned about the appearance and content of the textbook: faculty, academy of sciences, professional associations; groups dealing with pedagogical-psychological sciences; government institutions such as the ministries of education, of interior affairs and of foreign affairs; the church (no matter whether it is included in the government educational system or excluded from it); parents and children (with personal attitudes that may also be stereotypes); this is also connected with short-term and long-term interior and foreign politics, the ruling ideology (Althusser, 2015) etc. In most textbooks it is possible to see clearly the components indicating that they are shaped so as to satisfy certain interest groups. The ruling class constitutes the ruling

---

¹ KosticT@zavod.co.rs

² This paper is the result of the research for the purpose of writing the doctoral dissertation *Specific Features of Interpreting the Meaning of Literary and Art Texts as Esthetic Messages in Readers for Serbian Language and Literature*, presented on 24th September 2019 at the Faculty of Culture and Media, Megatrend University. Available at: <http://megatrend.edu.rs/student/wp-content/uploads/2019/07/%D0%9A%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%9B-%D0%94%D0%98%D0%A1%D0%95%D0%A0%D0%A2%D0%90%D0%A6%D0%98%D0%88%D0%90-%D0%B7%D0%B0-%D1%88%D1%82%D0%B0%D0%BC%D0%BF%D1%83.pdf>

material power and at the same time the ruling spiritual power of the society. It creates the ideology in line with its interests. Culture, media and education are means of influence.

The educational system is one of the crucial fronts where the struggle for political and cultural dominance takes place. Victories are attained most easily and effectively in the social groups which have not been shaped yet ideologically, and that is why attention is paid in particular to the young. Textbooks may serve for the purpose of forming attitudes and placing values. How the social context has affected education and textbooks in Serbia can be seen by going back to the period from 1957 onwards (the year when the state-owned publisher “Institute for Textbooks”³ was founded.

2. Two cultural patterns

2.1. Socialist period

Since World War Two, the Serbian society (first as part of the Yugoslav federation, and then on its own) has had two dominant cultural patterns: the socialist (1945-1990) and the post-socialist, i.e. transitional patterns (after 1990). Within them, reforms in education were conducted, which led to changes in textbooks.

Between World War Two and the enactment of the Constitution in 1990 Serbia had the socialist system. The ruling and the only party affected, via the state apparatus, the formation of public awareness, establishment and maintenance of the state order. Gaining knowledge and, more broadly, socialization, are achieved on clear ideological foundations. New values are insisted upon in the attitudes of individuals to the political sphere, in the upbringing of young people, education, property relations, religion, opinion, etc. There is a tendency towards the formation of the new society according to the ideals of the Communist Party. The individual is shaped under the influence of the educational system and media.

There was another important aim – to develop Yugoslav culture at the expense of Serbian culture. The essence of Serbian national culture (idea) is

“in the project of designed and cultivated life of Serbs in their community, which is established on the spiritual unity of the people, on the appreciation of own culture and own legacy, as well as on the value of the European civilization. That idea was present in the folk memory for a very long period of time, in the live folk art and literature, but also in the minds of the Serbian commanders, leaders and politicians; mainly in their national programs” (Pijanović, 2014, p. 349).

At the beginning of the 20th century, Serbia idea was obscured by Yugoslav idea which was advocated by intelligentsia, politicians, scientists, writers and other artists. While representatives of other nations strived towards national interests and aims, Serbs were the ones who insisted on Yugoslavism most. It is a paradox that, when the Yugoslav agenda was realized and when the common state was established, Serbs were accused of Greater Serbian hegemonism.

---

³ Since its foundation, the Public Institute for Textbooks” changed its name on several occasions: in 1957, the Institute for the Publication of Textbooks”, in 1971, the Institute for Textbooks and Teaching Aids, in 1993, the Public Enterprise “Institute for Textbooks and Teaching Aids”, and in 2006, Public Enterprise “Institute for Textbooks”.

The idea of Yugoslavism was also in the essence of the *Serbian Literary Gazette*, which was published in two separate periods (first in 1901-1914 and then in 1920-1941).⁴ At the beginning of the 20th century, the main advocate of Yugoslavism among cultural workers is Jovan Skerlić, literary critic and editor of the *Serbian Literary Gazette*.⁵ From the editorial post, Skerlić promotes the creation of the future common state, striving primarily for the unification of Serbs and Croats, guided by the relatedness of the language and culture of these nations. He followed Dositej Obradović's critical thought, according to which spiritual unity was above religious affiliation; he believed that under the influence of science and school, free thinking and Yugoslav agenda could be strengthened.⁶

Yugoslav idea led to the shaping of a new cultural pattern. There was discontinuity in relation to the legacy reflected in: Orthodox Christianity and Serbian Orthodox Christianity in Saint Sava's spirit, church art, folk literature, Kosovo-VIdovdan ethics, the idea of freedom etc. The idea of Yugoslavism accepted by Serbs speaks in favour of the thesis that Serbian culture is open and offers opportunities for enriching and broadening horizons. However, the border of openness must be drawn in order to oppose dissipation, underestimation and loss of own culture.

In the Yugoslav society from the end of World War Two until the breakup of Yugoslavia, the policy of education and upbringing was determined by the Communist Party/League of Communists of Yugoslavia at the congresses held in that period.

– 5th Congress of the Communist Party, held in 1948, is significant because that is when the distancing from the Communist Party of the Soviet Union began. The priorities of the Communist Party of Yugoslavia also included “improving education and culture” (Decisions of the 5th Congress of the CPY, 1948, p. 30) such as: “eradication of illiteracy in the shortest period possible; insurance of compulsory seven-year education; building and organizing new primary and secondary schools, as well as vocational schools, in order to meet all the needs of the country; building new universities and colleges in all national republics; improvement and expansion of the activity of the existing national academies of sciences and scientific institutions and organizations of the federal academy of sciences; struggle against mysticism and idealism in schools, for the purpose of developing the teaching and entire upbringing in the spirit of Marxism-Leninism; struggle against counterfeiting science, for the purpose of its development on the basis of dialectical materialism; struggle for the ideological character of art; educating broad masses of the people in the spirit of socialist patriotism and internationalism; work on versatile technical education of broad masses of the people; insurance of favourable material conditions for the work of scientific and cultural workers; insurance of proper award systems and adequate material conditions for experts; creating material resources for raising the cultural and educational level of masses of the people; building and organizing libraries, cinemas, theatres,

---

⁴ In Serbia of the 19th and the beginning of the 20th centuries and in Yugoslavia, the discourse was made by writers and not philosophers.

⁵ After the period when Bogdan Popović was the editor, followed by the editorial board, Skerlić became co-editor of the *Serbian Literary Gazette* with Pavle Popović, and the editor from 1907 to his premature death in 1914.

⁶ These attitudes were advocated by: Pavle Popović, Bogdan Popović, Stojan Novaković, Nadežda Petrović, Slobodan Jovanović, Jovan Cvijić, and Aleksandar Belić. Some of them hesitated at times, but in the end they contributed to this idea becoming legitimate.

art schools, radio-network and other cultural institutions; development of a wide network of people's universities and all types of courses for professional, ideological, political and cultural education of masses of the people; development of the mass physical culture and pre-military training" (Decisions of 5th Congress of the CPY, 1948, pp. 39–40).

Some of the above-listed priorities were never realized, but throughout the period from the 5th Congress to the last 14th Congress, the Communist Party placed education and upbringing of the young in the focus of its interest.

After the breakup with the Soviet Union (1948), there were different postulates of cultural politics. It happened after 3rd Plenum of the CPY Central Committee (July 1949), which proclaimed the freedom of creation and ideas that the human conscience can be changed only through long periods of ideological struggle. The particular demand was made that the best-quality people should be engaged in writing textbooks in the areas of social sciences.

From World War Two to 1948 and the breakup with the USSR Information Bureau was intensive in all domains of the society. All spheres of life were strongly controlled and the agitprop was present in culture.⁷

After 1949 and the distancing from the Soviet Union, the political and cultural patterns were changed. It happened at the 2nd Congress of Yugoslav writers, when dogmas were rejected. The polemics between modernists and realists began, although the authorities still monitored the developments in culture.

– 6th Congress of the Communist Party (1952) radically criticized the Soviet model of the society, enabling certain liberalization. In 1952 the Third Congress of the Writers' Union of Yugoslavia was also held. In his report *About the Freedom of Artistic Creation* Miroslav Krleža opened the problem of the ideological pressure in art.

“Despite proclaimed “freedoms” and the search for “modernism”, in Yugoslavia the projected of one system and one world as the best possible one was still imposed. In that manner, the critical thought of a series of generations was systematically destroyed. It continued to be influenced, apart from the self-censure of artists, by the regime which strictly controlled everything, sieving it through the ideological prism” (Nikolić, 2012, p. 43).

Koštica and Čavoški think that in Yugoslavia after 1950 there was a model which was pluralistic in literature and art, and from those areas it was transferred to certain pluralism in politics (Koštica, Čavoški, 2011).

– 7th Congress of the Communist Party (1958) renamed the Party into the League of Communists of Yugoslavia, emphasizing the differences from the politics of the communist parties in the Eastern bloc and of the Soviet Union Communist Party. The goals were as follows: “free development of national cultures on the basis of equality and creative cooperation among them; socialist democratization of the school system and educational system in general, as well as scientific, art and all cultural institutions; liberating educational, scientific and cultural life from administrative interference of the authorities, from etatist and pragmatist concepts of cultural creativity, by building and improving the self-government system in educational, scientific and other cultural institutions and

---

⁷ The term for the propaganda activities, i.e. for certain bodies existing in the communist parties. The task of the Agitprop was the agitation and propaganda work which was supposed to activate citizens politically to achieve the party tasks in the socialist building of the country.

organizations; Marxist critical approach to cultural creativity of all nations, to the cultural legacy of the Yugoslav nations, the struggle against the class-bourgeois mystification of cultural history and cultural values, struggle against the ignorant, primitivist and sectarian underestimation of the cultural fund created in the past, which is accepted by the socialist society, as the natural and historical successor of positive cultural heritage, and cultivated as one of the elements for building the classless civilization” (Program and Statute of the League of Communists of Yugoslavia, 1962, p. 175).

– 8th Congress of the League of Communists (1964) deals with education in a separate resolution and establishes specific tasks: “improvement of the qualification structure of working people... improvement of the material base of educational institutions... enabling the working man to be educated during work and simultaneously with work... strengthening the cooperation of inter-ethnic and inter-republic educational institutions etc.” (8th Congress of the League of Communists of Yugoslavia, 1964)

– 9th Congress of the League of Communists (1969) was held one year after the League of Communists faced the student rebellion. This congress showed the dissatisfaction with the situation in the educational and upbringing system. The League of Communists faced the economic crisis, on one hand, and on the other hand, intellectuals, universities and institutes freely were rethinking freely about social phenomena and abandoning the party dogmas. That is why the Commission for social sciences of the Central Committee of the League was established; quasi-humanistic theories were criticized because they had nothing to do with Marxist humanism and were out of the sphere of ideological struggle for socialist self-government relations.

– 10th Congress of the League of Communists (1974) is considered to be one of the most significant when it comes to education, and two platforms were prepared: the ideological basis of the self-government socialist transformation of education and upbringing and the Politics and tasks of the League of Communists in the sphere of culture and science. This Congress practically enabled the educational reform, popularly called “directed education”. The theoretical basis for the directed education reform was in the book “School and Factory” by sociologist and politician Stipe Šušar. This reform of the educational system was in line with the socialist revolution, Marxist criticism of the class society and was aimed at abolishing all forms of inequality in the society. Šušar’s reform did not withstand its application in practice because the educational system cannot be reformed before other social systems connected with education have been reformed; without it, such reform would be merely the utopia of social development. However, regardless of the failure, Šušar’s ideas cannot be denied their humanistic avant-garde character.

After the enactment of the 1974 Constitution, Yugoslavia lost the ethnic foundations of its unity. Although formerly encouraged, Yugoslavism was suppressed in the last stage of the existence of the state as an unimportant characteristic.

“Instead of relying on the stable ethnic factor, Yugoslav unity increasingly depended on the ideology which itself was in a crisis. That is why the collapse of that ideology led to the breakup of the country. The Yugoslav political elite paralyzed the country; the nation was prevented from constituting while the national identity was reduced to ideology” (Nikolić, 2012, p. 105)

– 11th Congress of the League of Communists (1978), despite paying attention to education and upbringing, did not come up with any new ideas and kept the previous postulates.

– 12th Congress of the League of Communists (1982) was the first one following Tito's death. It became clear that the existing reform of education did not suit social needs. The 12th Congress was the pronounced indicator of the forthcoming period of crisis, which was not accepted actively by the League; instead of it, ideological platitudes were used which did not lead to a better situation either in the society or education.

– 13th Congress of the League of Communists (1986) did not issue a separate document regarding education; there is no modernization of the educational system, while the League of Communists turns its attention to the mechanisms of ideological pressure.

– 14th Congress of the League of Communists (1990) ended with the breakup of this organization. The breakup of the party in the party state initiates the collapse of the state itself and its institutions. The educational system began degrading and losing track of the educational processes in the world. The ensuing changes in Yugoslavia were turbulent: civil wars, transition from socialism to capitalism etc.

In all party documents from 1945 to 1990 there is a pronounced idea that the most important role of education was integrative-socialization one, i.e. that education should promote a certain value, ethic and esthetic system of thinking and behaviour and help in the formation of the “new socialist citizen”.

The importance of education and textbooks in socialism is emphasized by Dmitri Dmitrievich Zujev.

“It is natural that in the conditions of the expanded class and ideological struggle on the world stage, there is an abruptly increasing role of school, and thus, of the teaching literature in the attaining of class intolerance towards enemies of socialism, of ideological permanence, habits and the wish to work in a self-sacrificing manner for the well-being of one's homeland. It is where the necessity of strengthening the ideologically and educational function of the textbook comes from” (Zuev, 1988, p. 43).

In the 1950s in Serbia changes occurred in the society and the school system. A great school reform began in 1958, but it had been prepared for a long time through other measures (in 1952 compulsory eight-year schooling was introduced; in 1954 the Institute for Improvement of the School System of the People's Republic of Serbia was established; the General Law on School Management was enacted in 1955 and the General Law on Education – in 1958; the Educational Council of Yugoslavia was set up; republic educational councils adopted teaching curricula and took care of the publication of textbooks; already used textbooks are reviewed, many of which were considered inadequate – among other things, because of the conflict with the USSR (Information Bureau), the textbooks translated from Russian were placed out of use. In order to make the education reform possible, the condition was to have textbooks for all programs. After World War Two, “Prosveta” was the first enterprise to print textbooks; due to the scope of work, in 1948, the Enterprise for Textbooks and Teaching Aids of the People's Republic of Serbia” was established, which was divided into “Znanje” (the enterprise for textbooks) and “Globus” (the enterprise for teaching aids) in 1949. Because of the accusations that “Znanje” had the monopoly, the Educational Council allowed other publishers to publish textbooks as well, while “Znanje”

soon went into liquidation; textbooks were published by “Nolit”, “Naučna knjiga”, “Narodna knjiga” and others. The scramble for profits enters the publishing business; everyone strives for publishing high-circulation textbooks, while avoiding the low-circulation ones that must be financed from the state’s budget. In order to be conducted, the education reform should have relied on textbooks for all programs. The educational bodies of the Republic of Serbia started from the finding that an authorized and incapacitated institution is needed for performing a huge task of production and publication of textbooks for reformed education. So on 6th July 1957 the Institute for Publication of Textbooks⁸ was established.

The first textbooks published by the Institute were intended for the school year 1958/59. After that the Institute met the need for textbooks and teaching aids for pre-school education, primary and secondary schools and, to a large extent, universities, the needs for textbooks in the languages of national minorities, the needs for textbooks of students with developmental disabilities and the needs of the students living abroad. This includes the editions of non-textbook books, literature, science and art, encyclopedias, lexicographic editions and important monographs. Textbooks and teaching aids, as well as collected and selected works and special editions published by the Institute for Textbooks constitute a rich and elaborate corpus in Serbian education and culture.

The significance of the establishment of the Institute for Publication of Textbooks should be understood – apart from performing an important activity in the sphere of education and culture, the Institute can also be seen as a media enterprise that forms and sends messages whose content is controlled by the authorities. After World War Two it was important to make wide masses of the people literate, which functioned in conjunction with the processes of industrialization, urbanization, modernization etc. Mass production of books began under the control of the state and the authorities and in line with the ideology of the time. With the establishment of the Institute and low-circulation books, an important factor of social power was created which, apart from them, affected political processes as well. For a period of time, the Institute was more powerful than television (which is considered the most influential medium of mass communication) because textbooks were distributed when television in Serbia still did not have such a wide range.⁹ The Institute for Textbooks was and has been a large media enterprise for mass communication for more than 60 years.

The last generation of “directed” secondary school students graduated in 1990. The change in the secondary school system, after the enactment of the new Law on Secondary Education in 1990 (Law on Secondary Education, 1990, pp. 152–165), according to which a new reform of teaching curricula in secondary schools began in the territory of

---

⁸ In the “Official Gazette of the People’s Republic of Serbia”, No. 32 there is the Decision about establishing the Institute for Publication of textbooks of 27th July 1957, pp. 496–497

⁹ The development of electronic media in Serbia in the 1950s was not so expansive. There were few households (mostly in the urban environment, with the rural environment lagging behind) which had radios. Television was not introduced until the end of the 1950s. It is interesting to note that in Serbia the Institute for Textbooks (1957) and television were established almost at the same time (in 1958, when Television Belgrade began broadcasting its program), but television remained inaccessible to masses of the people long afterwards. The same refers to the radio as a much older medium (in 1924 Radio Belgrade began broadcasting its program). Film was also present, particularly documentary films, but still inaccessible to masses of the people.

Serbia, slightly preceding the formal breakup of the Yugoslav state. At the session of the Educational Council of the Republic of Serbia of 28th June 1990, when the Rulebook on Amendments to the Rulebook on the Plan of Education for Secondary Schools was adopted (Rulebook on Amendments to the Rulebook on the Plan of Education for Secondary Schools, 1991, 1–245), grammar schools were returned into the secondary school system. This Rulebook brings only minor interventions into the curricula of some subjects, but, importantly, new geographical borders are entered and the term “Yugoslav” is replaced by “Serbian” and, regarding the Serbo-Croatian language, the term “Serbo-Croatian language” was systematically replaced by “Serbian”.

2.2. Post-socialist period

The post-socialist period brought the complication of the national and state questions, and the degradation of social and institutional structures and values. The Serbian people underwent changes also concerning its symbolic space; socialist values and system collapsed, and the cultural pattern emerging in the 1990s was called newly-fangled turbo-folk culture by some authors, explaining it as a “form of post-Yugoslav popular culture inspired by the consequences of disintegration of the common state” (Simeunović Bajić, 2015, p. 66).

After the year of 2000, it is difficult to speak precisely about the cultural pattern in Serbia, because of its contradiction reflected in the confusing relation of the state and culture. It is not completely clear whether the state wants and is able to look after culture or it will leave everything to the market game, which is largely present, leading to the commercialization and dominance of mass culture, and even counterculture. Transitional culture is the crisis culture in which both cultural values and cultural institutions are disturbed.

“During transition, Serbia, like other countries in the (semi)periphery, is becoming a political and cultural colony of transnational capitalist class (TNCC) whose centre (metropolis) is in the central societies of the world capitalist system – the USA and the EU” (Antonić, 2013, p. 272).

Culture in Serbia is formed by mass media. They have key responsibility for the situation dominated by individualism, globalism, materialism, hedonism and egoism. A consumer mentality is created, and the main measure of value is money. Citizens are transformed into a crowd. Many ethic values have disappeared because everything has become goods.

After the collapse of socialism, in the transition period, Serbian media become part of a dual system: commercial and public. Printed media are mostly in private ownership. Education also seems to have shared the destiny of the post-socialist society; although since 2000 education in Serbia has been identified as a priority sphere that should be harmonized with the education in Europe, the truth is that it is accompanied by the stages of structural wandering, going astray and reexamination. This is clearly seen in the example of the Institute for Textbooks which is the only public publisher of textbooks in Serbia. The weakening of the influence of the Institute for Textbooks as a phenomenon should be seen from the social-historical context. After democratic changes in Serbia, numerous publishers appeared in the market. Unfortunately, looking from today's experience, it seems that democratization in the publishing business has not achieved

the proclaimed goals. The market competition has not raised the quality of textbooks, but instead the prices of textbooks have been raised and they are paid by users. The political influence over textbooks has not been avoided because the media houses are always politically dependent.

High profits in one industry create competition. The textbook has become part of media industry, while earlier it used to belong only to the sphere of culture and education. The Institute for Textbooks attempts, just like other publishing companies, to design, apart from the requests placed before it by the sphere of education, its own economic strategy that consists of profit maximization (increasing income and decreasing costs), the creation of consumers and risk reduction.

The textbook has undergone media changes too

Since 1957 up till now social and historical moments in Serbia, as well as the priorities of ideology and politics, have initiated changes which affected education and textbooks. The strongest influence was made on the messages in textbooks, so that textbooks have changed most in terms of their content.

An epochal global change – information revolution, caused by the discovery of computers, the development of digitized informatics technology and the appearance of the computer network, led to the change in the textbook as a medium as well. The content of textbooks (partly or on the whole) has been transformed from a printed medium into an audio and video recording (CD, DVD), the network; it has become an electronic supplement and turned into a digital textbook.

Some of the most important characteristics of the society in which information is crucial are: reorganization of the means of communication, new definition of scientific research, the change in the structure of education, transferring the support from institutions to own potentials, the emergence of the fourth sector of economy based on production and sale of information and knowledge.

The information society, despite facilitating access to knowledge, cannot completely replace the pedagogical society. Debray thinks that today's people are confused when they need to recognize an authority to turn to; they are morally lost and technically frustrated so it is dangerous if innovations violate memory. Debray connects memory with what is carried by the transmission of culture, or what is the most valuable, what is the essence. By transmission cultural-historical phenomena are carried; there is no transmission without an institution and transmission begins with education. Debray thinks that today there is fascination by communications and communication devices, while we find institutions boring; technical connection is becoming stronger while symbolic connections are becoming weaker. He identifies the crisis of transmission with the crisis of civilization (Debray, 2000).

Debray introduces the notion of the mediasphere. He says that the mediasphere has always existed, but it has changed its forms and performances; it is divided into: logosphere, graphosphere and videosphere. The graphosphere refers to the invention of the printing press. That is when institutions triumph and the dominant one among them is school. Debray connects the graphosphere with utopia, system and program; the spiritual class determining it are professors and doctors and all that is knowledge; control of the information flow is political; the identification myth is a hero; the ideological principle has

exclusive power in the society; what is read in a book, i.e. the printed word is the authority. The videosphere is the period ruled by image and sound; there is an aspiration towards the constant flow in culture; live broadcasting, effects and fantasies are important; the consumer is important; the identification myth is a star: the leader, public opinion survey and rating have exclusive power in the society...

“The ‘socialist’ world and the cult of books and pedagogy would be the last civilization jewel of graphosphere” (Debray, 2000, p. 60).

Debray expresses an important view of the relation between media and the society. According to him, it is not only the social context that affects mediasphere, but technological changes in it mean changes in the social hierarchy, it always seems that the new medium works in favour of the old order, but, according to Debray, it always disturbs the social balance.

Conclusion

In order to perceive the cultural politics, it is necessary to answer the question: Who are the powerful ones deciding about the questions, instruments and aims of the cultural politics? Education and textbooks are harmonized with the cultural politics as one of its most important parts.¹⁰

Textbooks in Serbia were produced in different cultural frameworks. From World War Two to the breakup of Yugoslavia, all documents insisted on education and upbringing which were qualified as an activity of special interest for the socialist society. The pedagogical aspect consisted of the awareness that upbringing and education were one and the same, united. After the year of 2000, education was put in the first place, while upbringing was no longer in focus.

Both the socialist and transition periods emphasize education and upbringing of a free and active person. The communist ideology had the vision of the idealist society and the individual being accomplished in line with the collective to which he was ready to be subordinated. After the breakup with the communist ideology, education forms the individual that respects otherness, but is mainly turned to himself; the individual's own values and right to being different are being insisted on¹¹.

What should be done and what can be done with such frequent changes in the cultural patten during a short period of time? Serbian modern cultural pattern represents a mixed combination of Balkan tradition and European aspirations which is insufficiently defined. Although with the democratic changes in Serbia, education was emphasized as a priority, textbooks are reduced to goods, with the ruling ideology of neoliberalism puts profit above everything. In the modern era, the ephemeral communication degrades culture which has been inherited from the distant past. What is happening now and what will happen to the

---

¹⁰ There is a model of cultural politics where the struggle for achieving the cultural identity is related to the struggle for national liberation and social development. The countries exposed to the imposition of foreign influence in culture, e.g. in the case of colonialism, are subject to cultural depersonalization, to the imposition of the culture that is not the culture of the subordinated people; in such situations, being ashamed of the domestic culture is enforced.

¹¹ Being self-aware and oneself is part of freedom and desirable, but if there are no common values and no integrating philosophical, ideological and esthetic-ethic system, but only fragmentary practices and subjectivism, neither education nor art can take the individual further than himself; if he goes somewhere – he goes only to himself.

cultural politics and textbooks in Serbia, in the society the culture of which has no strong defensive ramparts and clear goals, taking into account that the global trend is (actually) to oppress culture, in particular with the powerful societies and cultures oppressing the weaker ones?

If culture is not preserved and enriched through education, it will fall behind other cultures and disappear, and thus the society that found its expression in that culture will also fall behind and disappear. What will happen to the Serbian society, culture and education? Is Serbian nation threatened with disappearance? Perhaps our society hopes for a global turn within which less powerful nations will not be denied their existence and importance in the whole world (like the romantic awakening of the national conscience and giving priority to the national cultural distinction).

“Isn’t it time to extend preventive measures into the area of signs and forms and to convince every citizen that he is personally responsible for the culture of his community? And that it would be insane to leave one’s memory and one’s creativity (which are mutually conditioning) to the mercy of the market and machines, thus sacrificing the longevity of brevity” (Debray, 2000, p. 252).

While waiting for “new romanticism”, we should turn to the powerful medium, the medium of mass communication – the textbook. It is not only the society that influences the medium, but the medium also influences the society; therefore, textbooks influence the social context. And how? Primarily by quality. Raising the level of education and upbringing is of first-class cultural, national and even economic significance, because without good-quality education and upbringing there is no progress of the society. Textbooks are the most efficient, the most massive, the cheapest and the most accessible of all conditions which must be fulfilled in order to bring quality to education and upbringing in a country. Serbia must have and use controlled and uniform textbooks (this is particularly essential to achieve regarding the textbooks for the subjects of national significance) because this is one of the conditions for the survival of both Serbian culture and Serbian society.¹²

REFERENCES/ ЛИТЕРАТУРА:

- Althusser, L. (2015). *Idéologie et appareils idéologique d’Etat* (notes pour une recherche). Loznica: Karpos [In Serbian]
- Antonić, S. (2013). Pink transition In Serbia: six theses concerning our cultural situation. *Kultura* (140), 272– 292. doi: [10.5937/kultura1340272A](https://doi.org/10.5937/kultura1340272A) [In Serbian]
- Debray, R. (2000). *Introduction a la mediologie*. Beograd: Clio [In Serbian]

---

¹² The culture of the Serbian people consists of a series of contradictions, which led to the alternation of cultural patterns, pronounced particularly during the 20th century. It is concerning to see the evaluation by Slobodan Jovanović that since Dositej’s era Serbs have not have the cultural pattern and that the phenomenon has been neglected. Listing reasons that led to such situation, Jovanović, among other things, emphasizes an important feature of the Serbian people, that “due to our circumstances, the question of national destiny was more important to an individual than the question of his own destiny, so that the need for a national pattern was more present than for a cultural pattern”. (Jovanović, 1991, p. 571) A conclusion can be derived from this that a cultural pattern in Serbia is inseparably related to national and political patterns.

- Durkheim, E. (1981). *Education et sociologie*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva [In Serbian]
- Jovanović, S. (1991). *One Contribution to the Study of Serbian National Character, From History and Literature II, the Collected Works of Slobodan Jovanovic*. Beograd: BIGZ, Jugoslavija publik, SKZ [In Serbian]
- Koštunica, V., Čavoški, K. (2011). Party pluralism or monism: renewing and suppressing post-war opposition. Belgrade: Dosije studio, Službeni glasnik [In Serbian]
- Nikolić, K. (2012). *Serbian literature and politics (1945–1991) mainstreams*. Beograd: Zavod za udžbenike [In Serbian]
- Pijanović, P. (2014). *Serbian culture 1900–1950*. Beograd: Službeni glasnik [In Serbian]
- Plut, D. (2003). *Textbook as a cultural support system*. Beograd: Zavod za udžbenike, Institut za psihologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu [In Serbian]
- Simeunović Bajić, N. (2015). *Domestic TV series in Yugoslav and post-Yugoslav popular culture* (doctoral dissertation). Beograd: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu Available at: <http://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/5027/Disertacija639.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [In Serbian]
- Zuev, D. D. (1988). *School Textbook*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva [In Serbian]
- (1948). *Decisions of the 5th Congress of the Communist Party of Yugoslavia*. Beograd: Kultura, 30-40. [In Serbian]
- (1964). *8th Congress of the League of Communists of Yugoslavia*. Beograd: Komunist [In Serbian]
- (1962). *Program and Statute of the League of Communists of Yugoslavia*. Beograd: Komunist [In Serbian]
- (1991). Rulebook on Amendments to the Rulebook on the Plan of Education for Secondary Schools. *Prosvetni pregled* (3) 1–245. [In Serbian] Available at <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/viewdoc?uuid=1ee223d8-f82f-4461-8fa4-5448c16b912e>
- (1990). Law on Secondary Education. *Službeni glasnik* (5): 152–165. Available at <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/viewdoc?uuid=137cca96-679c-4ab6-b8c3-2bbc238cce3e> [In Serbian]